

ali obrnjeni na glavo. Razporejeni so lahko v krogu, zvezdasto, križno ali eden ob drugem. Lahko so položeni v jamo, tlakovano z bronastimi pogačami ali kamni. Predmeti so lahko v keramični ali kovinski posodi, v lesenem zaboju ali zaviti v omot iz organske snovi.

Tretji korak pri interpretaciji je povezava najdiščnih okoliščin in strukture depoja.

Uvodni članek zaključuje katalog, v katerem so zbrane posamezne najdbe in depoji, ki so bili najdeni v "nenavadni" legi ali na "pomenljivem" kraju.

Drugi del prinaša objave dozdaj neobjavljenih, delno ali nezadovoljivo objavljenih depojev. Carol Kacsó objavlja depoja iz Arpășela in Lăschie, Ion Motzoi-Chicideanu in Georgeta Iuga depo iz Bogdan Vode, Nicolae Chidioșan in Tudor Sorocceanu depo iz Galoșpetreujă, Tudor Sorocceanu in Țva Lakó depo Dragu II, Tudor Sorocceanu depo iz Gîrbăuja, Ioan Al. Aldea in Horia Ciugudean depo Vințu de Jos III. Nikolaus Boroffka in Sabin A. Luca objavljata kovinske najdbe iz šolske zbirke v Beliuju, Florin Medelet depo iz Fratelișe, Alexandru Vulpe in Viorel Capitanu depo iz Giosenișă, Constantin Iconomu depo s kalupi iz Brădicești. Ion Ioniță in Octavian Liviu Șovan objavljata nekaj posameznih najdb iz Moldavije in Sedmograškega, Ion Motzoi-Chicideanu in Dan Lichiardopol depo iz Străoștișă in Viorica Enăchiuc depo iz Driduja.

Primož PAVLIN

Claus Weber: *Die Rasiernmesser in Südosteuropa*. Prähistorische Bronzefunde 8/5, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1996. ISBN 3-515-06516-4. 285 strani, 68 tabel.

V petem zvezku osmega oddelka serije PBF Claus Weber predstavlja bakrene in bronaste britve iz jugovzhodne Evrope. Rokopis je bil končan leta 1985, v letih 1990-1993 ga je avtor dopolnil z novejšo literaturo.

Zaradi tipoloških, horoloških in kronoloških razlik je gradivo razdeljeno na dva dela. Oba dela se začeta z uvodnim poglavjem, v katerem avtor govori o tipologiji, zgodovini raziskav, proizvodnji, izvoru, razporejenosti, funkciji in kronologiji britev.

V prvem delu so zajete dvo- in enorezne britve iz južne južne Evrope (Grčija in Albanija).

Dvorezne britve so po obliki rezila, številu in legi lukenj za zakovice, obliki ročajne plošče oz. ročaja razdeljene na tipe (I-IV) z različicami (I a,b; II a-c; III a-i; IV a,b). Različice III a in e-h so razdeljene še na dve (1, 2) podrazličici. Obravnava dvoreznih britev se zaključuje z britvami, ki imajo nastavek za ročaj - različici Gourina in Platanos ter italški tip Pertosa.

Oblika rezila, širina rezila, oblika hrpta rezila, prehod rezila v ročaj in oblika ročaja so kriteriji po katerih so razdeljene enorezne britvene tipe (I-V) z različicami (I a-c; II a-c; III a,b; IV a,b; V a,b).

V drugem delu so predstavljene britve iz srednje južne Evrope (Madžarska, Romunija, Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Jugoslavija, Bolgarija in Makedonija).

Katalog se začne z enoreznimi bakrenimi britvami tipa Cucuteni. Sledijo dvorezne britve: britve tipa Onstmettingen, britve z globokim izrezom na rezilu, razdeljene na različice Vatin, Ciumesti in Cruceni, britve tipa Nynice, severnopontske britve tipa III, britve s predrtim rezilom tipa Radzovce, Jurka vas, Großmugl z različicami Mixnitz, Mesič in Großmugl, britve tipa Piliny, britev s polnim rezilom in s trnastim ročajem, britve s polnim ročajem z obročkom, britve tipa Morzg z različicama Morzg in Drazovce in različne britve, ki odstopajo od navedenih tipov.

Enorezne britve so razdeljene na tipe Oblekovice, Hernnbaumgarten, Určice in Grapska. Britev z Gradine Korita zaenkrat nima primerjav. Sledi skupina italških britev s tipi Tarquinia, Zambana, Monterozzi, Grotta Gramiccia, Benacci, S. Francesco in Bisenzio.

Tretji del knjige je povzetek.

Primož PAVLIN

La Necropoli Laziale di Osteria dell'Osa. A cura di Anna Maria Bietti Sestieri. Soprintendenza archeologica di Roma I. Quasar, Roma 1992. ISBN 88-7140-060-7. 3 zvezki: 905 strani teksta s 176 slikami med tekstom, 623 tabel grobnih pridatkov in 52 preglednic s tipološko razvrščenimi grobnimi pridatki, tlorisi in preseki.

Nedvomno lahko obsežen korpus treh debelih zvezkov kataloška objave villanovskega in razvitoželeznodobnega grobišča iz Ose v Laciju že uvodoma označimo kot delo, ki vnaša nove, mnogo višje standarde tako pri terenskih postopkih pridobivanja relevantnih podatkov iz izkopavanja grobišč, kot tudi pri njihovi obdelavi in nenazadnje pri zaključni publikaciji.

A. M. Bietti Sestieri je urednica in glavna avtorica objave raziskav, ki so pod njenim vodstvom počele med leti 1973 in 1986. V teh letih je bila zaposlena kot konzervator za arheologijo bronaste in železne dobe na Soprintendenzi za Lacij v Rimu, danes pa je na podobnem delovnem mestu na Soprintendenzi za Abruzzo. Med arheologi, ki se ukvarjajo z raziskavami bronastih predmetov pozne bronaste dobe, je znana predvsem po objavi kovinske proizvodnje na apeninskem polotoku med 13. in 11. st. pr. n. š. (Bietti Sestieri 1973), v domovini pa tudi kot ena prvih raziskovalk bronaste in železne dobe, ki je v veliki meri povzela metodološki aparat in tiste pristope k arheološkim razlagam, ki jih je uvajala anglosaška procesualna arheologija. Znana je npr. njena polemika s starostjo italijanske protozgodovinske arheologije Renato Peronijem (Bietti Sestieri 1976-1977), v kateri je izpostavila potrebo po bolj raznovrstnih pristopih tudi v - po njenem mnenju - metodološko preveč konservativni in okosteneli italijanski poznoprazgodovinski arheologiji. Kakorkoli, dejstvo je, da avtorica v številnih delih bolj sintetične narave izvaja obširne teoretske uvode (v predstavljenem delu npr. na str. 43-47, kjer ji pomembno izhodišče za pristop k t. i. arheologiji smrti in študiju grobnih podatkov predstavljajo dela arheologov, kot so L. R. Binford, J. A. Tainter, J. M. O'Shea idr.; prim. tudi Bietti Sestieri 1996 in 1997, 371-375), iz katerih izhaja njen kredo v neke vrste multilinearni kompleksni evolucionizmu, ki pa, če naj je dovoljeno pripomniti, ni daleč od teoretskih izhodišč in praktičnih sintetičnih izpeljav njenega oponenta R. Peronija (prim. Peroni 1996). Vsekakor ostaja dejstvo, da so teoretska izhodišča za njeno monumentalno monografijo o grobišču iz Ose prispevala k izredni temeljitosti pri pridobivanju in analizi grobiščnih podatkov, nenazadnje pa tudi k njihovi večji izpovedni vrednosti.

Uvodna poglavja monografije nas seznanjajo z zgodovino raziskav tako v mikroregiji castiglionskega bazena v osrednjem Laciju (z osrednjim najdiščem antičnim mestom Lativov Gabii), kot na samem najdišču Osteria dell'Osa. Dalje je predstavljeno terensko delo v posamičnih izkopavalnih sezonah ter pregled arheoloških najdb na najdišču iz kasnejših obdobj. Drugi, najobsežnejši sklop (str. 43-549) je posvečen analizi grobnih podatkov, tako grobnih struktur, prostorski razporeditvi grobnih skupin, kot zelo natančno razdelani analizi grobnih pridatkov in njihovi klasifikaciji. Raziskave so izvajali številni arheologi in specialisti za fizično antropologijo, določanje živalskih kosti, metalurgijo in kemijo. Med arheologi se poleg

avtorice najpogosteje pojavlja ime njene sodelavke na izkopavanjih Anne De Santis. Obe sta napisali tudi tretje poglavje - katalog grobov in najdb (str. 551-878), ki je organiziran po predhodno ugotovljenih skupinah grobov in je torej razvrščen kronološko in glede na socialne grupacije skupnosti iz Ose.

Če povzamem, nas obsežni teksti temeljito seznanjajo z grobiščem, na katerem so po lokalni kronološki shemi pokopavali v času 2., 3. in 4. lacijskega obdobja, se pravi v času prvih stoletij železne dobe, ki je po konvencionalni absolutni kronologiji vmeščen med 9. in 7. st. pr. n. š. (2. obdobje: 900-770; 3. obdobje: 770-720; 4. obdobje: 720-580 pr. n. š.). V zadnjih letih tudi italijanska kronologija začetnih obdobjev železne dobe doživlja radikalne spremembe, ki so posledica novejših naravoslovnih (predvsem dendrokronoloških) absolutnih datacij. Tako lahko v zadnjem Peronijevem sintetičnem delu ugotovimo, da je ločnica med končno bronasto in začetno železno dobo pomaknjena iz pribl. 900 celo na pribl. 1020 pr. n. š. (Peroni 1996, 409 ss, Fig. 91). Tako radikalno zvišanje začetkov železne dobe ima seveda posledice tudi za gradivo in tekste, ki jih tukaj predstavljam, saj je avtorica svoje demografske in socialne zaključke gradila na identifikaciji tako rekoč posamičnih generacij v okviru skupnosti iz Ose.

Grobišče je s 600 odkritimi grobovi eno večjih raziskanih v okviru lacijske skupine villanovskega kulturnega kroga. Že od začetkov je zanj značilno biritualno pokopavanje: žgani pokopi z grobnimi jamami tipa *a pozetto* in skeletni grobovi z grobnimi jamami tipa *a fossa*. Medtem ko sta oba tipa pokopa v 2. obdobju zastopana še približno enakomerno, pa tekom 3. in še posebej v 4. obdobju popolnoma prevladajo skeletni grobovi. Poleg njih se v zadnjem obdobju pojavlja tudi pokop v skupnih večprostornih grobnicah, kakršne sicer poznamo iz južnoetruskega prostora. Žgani grobovi so praviloma tudi žarni, pri čemer je žara običajno položena na dno velikega dolija, ki zapolnjuje grobno jamo. Grobni pridatki so položeni tako v žaro, kot tudi v dolij ob žari, včasih (predvsem posodje) pa tudi neposredno v grobno jamo. Zanimivo je, da so ustaljena pravila glede natančnega položaja grobnih pridatkov mnogo bolj natančno formalizirana in raznovrstna pri žarnih grobovih, mnogo manj pa pri skeletnih. Med pridatki velja omeniti izredno atraktivne hišaste žare (*urne a capanna*), značilne prav za Lacij, kakor tudi značilne villanovske bikonične žare, sicer prisotne v zelo enoviti obliki od Bologne do Kampanje. Glavni označevalni element moških grobov so dvodelne fibule s spiralno ali ploščato nogo in zgodnje kačaste (t. i. sicilske) fibule, štirikotne in polmesečne britve, v izjemnih primerih pa tudi miniaturni modeli orožja (sulice, bodala, noži). Ženske grobove označujejo razni tipi enozankastih ločnih fibul, podobnih fibul z znižanim lokom, zgodnjih (kratkonoznih) čolničastih fibul in vijčkov. Zanimivo je, da so v žarnih grobovih pridatki, kot so posodje, fibule in britve, pogosto izdelani v miniaturni obliki. Žarni grobovi so tudi edini, v katerih se pojavljajo številne glinene antropomorfne figurice v drži orantov.

Antropološke analize kostnih ostankov so izredno razdelane in natančne, tako glede spolne določitve še bolj pa glede starostnih skupin, zastopanih na grobišču. To drži predvsem zaradi dobre ohranjenosti kosti v prodnatih zasutjih grobov in tudi zaradi splošne prevlade inhumacije nad kremacijo. Na tem mestu je težko v kratkem podati izredno bogate informacije, ki izhajajo iz teh analiz, zato navajam le nekaj poudarkov. Na grobišču so glede na običajne demografske slike poznoprazgodovinskih populacij razmeroma redki otroški grobovi, predvsem pa so skoraj odsotni neonati. Avtorica si to razlaga s pogostim pokopom otrok v okviru naselbin, značilnim za Lacij 9., predvsem pa 8. st. pr. n. š. Tudi sicer so deleži umrlih odraslih in starih ljudi na grobišču večji od primerljivih populacij, kar bi vseeno lahko govorilo za neke vrste prosperiteto skupnosti iz Ose. Posebej zanimive so obsežne pri-

merjave grobnih pridatkov in grobnih struktur z ugotovljenimi 8 starostnimi skupinami umrlih. Avtorica lahko natančno spremlja spremembe, ki se dogajajo glede socialne vloge (kot se predvidoma odraža v grobnih strukturah in pridatkih) posamičnih starostnih in spolnih skupin, tako v okviru posamičnih skupin grobov (predvidoma razširjenih družinskih skupnosti), med njimi, kot tudi diahrono skozi celoten čas pokopa na grobišču. Ugotavlja npr. lahko vojaško in svečeniško vlogo izključno pri odraslih, ne pa več pri starih moških. Za žensko populacijo je npr. značilno, da se grobovi v vijčki in grobovi z velikimi posodami z visoko nogo popolnoma izključujejo. Ker so grobovi s temi posodami značilni za odrasle in starejše ženske, grobovi z vijčki pa predvsem za juvenilne in le v manjši meri za odrasle ženske, avtorica poda naslednji zaključek: tkalsko dejavnost izvajajo mlajše ženske in tiste brez otrok, vloga matere pa se s to dejavnostjo izključuje, nasprotno pa je z veliko posodo nakazan njen osrednji gospodinjski položaj v okviru ožje družine. S temi in številnimi podobnimi zaključki se lahko strinjamo ali pa tudi ne. Pozitivno dejstvo pa je, da je z vso obilico informacij, ki jih ponuja predstavljena objava, dejansko možno bolj kredibilno izvajati tovrstne zaključke.

Posebej velja opozoriti na izjemno najdbo iz dvojnega groba 482-483. To je skeletni moški grob, ki mu je bil naknadno dodan ženski žgani grob v doliju z žaro (življenjska družica?). Med pridatki v žarnem grobu je enoročajni vrč, na katerem so vdobljene štiri erke zgodnje grške abecede. Glede na pridatke groba ni mogoče datirati kasneje kot v mlajši del 2. lacijskega obdobja, kar pomeni vsaj v prvo polovico 8. st. pr. n. š. (glede na novejšo revizijo absolutne lacijske kronologije pa morda v še starejši čas!). Gre torej za najstarejši abecedni zapis na apeninskem polotoku, verjetno pa tudi za najstarejši tovrstni zapis v Evropi nasploh. Verjetno je, da napis odraža zgodnje intenzivne kontakte lacijskega prostora z evbojsko-feničanskim empirijem Pithekoussai na otoku Ischia v neapelskem zalivu. Še bolj vznemirljive - če ne že heretične - so teze, ki ob odkritju napisu iz Ose predpostavljajo možnost prvega prenosa abecedne pisave iz feničanskega v grški svet prav v navedenem empiriju, kjer je zgodnje sobivanje obeh skupnosti jasno izpričano, se pravi na jugu apeninskega polotoka, ne pa v eejskem prostoru (Barker, Rasmussen 1998, 96).

Kot kritično pripombo k obravnavani monografiji je potrebno omeniti izredno komplicirano organizacijo posamičnih zvrsti podatkov (po poglavjih ločene antropološke analize, natančne tipološke razvrstitve posamičnih zvrsti predmetov, opisi grobov in katalog predmetov po grobnih celotah...), pri čemer je še posebej moteče, da je osnovni katalog grobov organiziran po naknadno, interpretativno ugotovljenih skupinah grobov, ne pa po številčnem vrstnem redu grobov. Zaradi tega se je za praktično uporabo treh debelih zvezkov nujno okoriščati z referenčnimi indeksi ob koncu prvega zvezka, kar močno otežuje preglednost študija grobišča. Je pa verjetno tudi res, da je prav zaradi obsežnih spremljevalnih študij gradiva, če ne že samo zaradi osnovega korpusa 600 grobov, izredno težko pripraviti predstavitev, ki bi bila enostavna.

Različne nivoje branja tako kompleksnega kataloga in dodanih spremljevalnih analitičnih študij lahko v končni fazi, že posvečeni v precej komplicirane navzkrižne reference med posamičnimi tipi podatkov, zaključimo tudi kot izjemno zanimivo zgodbo o majhni skupnosti, sestavljeni iz dveh rodov, ki je od 10./9. do konca 8. st. pr. n. š. poseljevala rob ugaslega castiglionskega vulkana v albanskih gričih, t. j. v samem centru starega Lacija. Grobni podatki nam razkrivajo odnos med obema rodovima, njuno rast oz. stagnacijo skozi posamična pokopjenja, specifične lastnosti očitno patrilinearne družinske ureditve, različen status in položaj posamičnih starostnih in spolnih skupin ter npr. notraj njih izredno raznoliko obravnavo posameznikov, kot so prvorojenci vs. ostali otroci, matere vs. ostale žene, izpostavljeni posamezniki, kot so bojevniki, tisti z očitno

svečeniškimi funkcijami, tisti, katerih pridatki kažejo večje afinitete do kampanjskih, sabinskih oz. etruskih produkcijskih centrov, itd. Pretežno opustitev grobišč koncem 8. st. pr. n. š. si avtorica razlaga s sinoikizmo vaških skupnosti in ustanovitvijo latinskega mesta Gabii, s procesom torej, ki je že pred tem značilen za južnoetruska mesta, v tem času pa je razširjen v celotnem Laciju. V posamičnih bogatih grobovih poznega tretjega in četrtega lacijskega obdobja (vse do 6. st. pr. n. š.) pa so očitno pokopani tisti veljaki iz novoosnovanega mesta, ki so svoj prestižni status gradili tudi na starih rodovnih vezeh. Celotno obdobje pokopavanja na grobišču v Osi pa označuje izredno dinamičen čas sprememb v celotnem Laciju, čas, ki nam je znan po legendah o ustanovitvi bližnjega Rima in o njegovih prvih kraljih, skratka čas geneze latinskega etnosa in rimskega kraljestva. Tudi iz tega vidika predstavlja delo A. M. Bietti Sestieri in njenih sodelavcev izredno vznemirljivo gradivo, ki bo pritegnilo pozornost tudi izven italijanskega prostora.

Kataloško objavo grobišča iz Ose spremlja tudi širše zastavljena interpretativna študija iste avtorice (Bietti Sestieri 1992), v kateri poleg povzetka rezultatov iz Ose natančneje analizira različne vidike obsežnih sprememb ob prehodu iz pozne bronaste v železno dobo v Laciju in južni Etruriji.

V čem je predstavljena publikacija lahko relevantna tudi za arheologe in arheološke raziskave na našem področju? Ob nedvomni zglečnosti v smislu standardov raziskav in objave, se v gradivu skriva nemalo bolj ali manj očitnih vsebinskih poudarkov, ki jih velja izpostaviti in ponuditi v razmislek tudi tubakojnim zainteresiranim bralcem.

Nekropole južne Etrurije in Lacija ob prehodu iz pozne bronaste v železno dobo označuje izrazita sprememba načina pokopa od izključne kremacije pokojnikov protovillanovskega in zgodnjevillanovskega časa, preko mešanega rituala k tako rekoč izključni inhumaciji v 8., še bolj pa v 7. st. pr. n. š. Ta proces se odraža tudi v grobišču iz Ose, kjer so grobovi 2. lacijskega obdobja še mešani, od 8. st. naprej pa skoraj izključno skeletni. Avtorica spremembo grobnega rituala razlaga izključno kot posledico socialnih sprememb, ne pa kot pokazatelj kakršnihkoli migracijskih (in torej še manj etničnih) sprememb v dani populaciji. Po eni strani sicer gotovo drži, da avtorica kot zagovornice procesualnih pristopov k arheološkim razlagam ne moremo imeti za pristaša migracijskih tez (ki se jim nova arheologija več ali manj dosledno izogiba). Vendar je prav tako res, da zgodnje legende o ustanovitvi Rima in odnosih tamkajšnjega prebivalstva z bližnjim in daljnjim sosedstvom - legende, v katerih moramo videti tudi določen odsev zgodovinske realnosti - ne dajejo nikakršnih povodov za migracijsko razlago sprememb grobnega rituala. Spomnimo se sicer lahko npr. selitve mladih mož, Romulovih pajdašev, iz celotnega Lacija v novoustanovljeni Rim, ugrabitve Sabink, tuje tarkvinske (t. j. etruščanske) dinastije kraljev v času poznega rimskega kraljestva, itd., vendar nam vse te zgodbe ne morejo razložiti vsesplošne uveljavitve skeletnega načina pokopa *a fossa*, ki ima svoj center v južnih Kampanji in Kalabriji. Dejstvo je, da ta sprememba ne temelji v kakršnemkoli zgodovinsko ugotovljenem premiku večjih skupin ljudi iz juga v Lacij (in Etrurijo), kakor je tudi dejstvo, da nam grobni podatki sami na sebi nikakor ne morejo osvetliti jasnih etničnih razlik med indoevropskimi Latini in njihovimi severnimi sosedi, neindoevropskimi Etruščani. Obravnava predel srednje Italije je tako zaradi zgodnjih zgodovinskih virov kot zaradi dobre arheološke raziskanosti vzorčni primer regije, ob kateri jasno pride do izraza, kako kompleksna so lahko razmerja med arheološkimi viri in etnično določljivo arheološko ugotovljenih kulturnih skupin. Sodobne arheološke raziskave železnodobnih skupin s slovenskega ozemlja se sicer izogibajo tej temi - sicer zelo popularni v jugoslovanski arheologiji 60-tih in 70-tih let - morda pa bi bilo koristno ocenjevati podobne spremembe, kot se dogajajo npr. na šte-

vilnih starejšeželeznodobnih grobiščih dolenske skupine ali na notranjskem grobišču pod Križno goro, upoštevajoč tudi raziskave železnodobnega Lacija in južne Etrurije.

Kljub dokajšnji oddaljenosti lacijskega prostora od nam bližnjih regij, morda v zaključku velja opozoriti na nekaj (sicer redkih) presenetljivih elementov v materialnem inventarju, ki nakazujejo sorodnost form:

- Horizontalni dvojni ročaj, kakršen se pojavlja na sledi na nogi v grobu 601 (349, Tav. 32/106, Fig. 3c.72/13) iz lacijskega četrtega obdobja (konec 8. in 7. st. pr. n. š.), ima zelo dobre primerjave v Kostelu na Kočevskem in številnih primerih iz severne Dalmacije (Velušček 1996, 64, Sl. 4). Oblika sklede na nogi je identična tistim iz picenskega prostora (Lollini 1976, T. V/6) in sicer iz tamkajšnje tretje stopnje, torej iz 7. st. pr. n. š.

Žičnate pasne sponje iz Ose so pogoste v Laciju in južni Etruriji v 8. in 7. st. pr. n. š. (416 s, Tav. 44/86). Osamljene primere tovrstnih pasnih spon na slovenskem prostoru v Škocjanu, Šmihelu in morda v Ljubljani (Ruaro Loseri et al. 1977, Tav. V/T. 52; Guštin 1979, T. 50/6; Puš 1971, 34, T. 19/5) si očitno lahko razložimo prav s povezavami s srednjo Italijo preko Picena (Beinhauer 1985, T. 50/620, 66/783, 76/893). Vsekakor je zanimivo, da se te sponje v Novilari pojavljajo izključno v bogatih moških grobovih v ukrivljenimi enorezimi meči. Nadalje je zanimivo, da je "ženski" del sponje v grobu 16 iz Novilare, fondo Servici, presenetljivo podoben tistim predmetom iz slovenskega (Kranj, Mengeš, Škocjan - Mušja jama) in širšega vzhodnoalpskega prostora, ki so jih raziskovalci doslej običajno interpretirali kot kavlje (o tem nazadnje Horvat 1983, 157). Na podlagi navedenih grobov je možna tudi drugačna razlaga: gre lahko za žične pasne sponje, ki so morda ožje povezane z nošo mečev, kot bi to lahko nakazovala bogata grobova iz hallstatskega grobišča (Kromer 1959, 25, 77s, T. 38/6, 40/16).

Oba navedena elementa materialne kulture, ki se v Osi sicer pojavljata sporadično, dodatno potrjujeta intenzivne kontakte na južno-severni transverzali preko Jadranskega morja, pri kateri so bili doslej kot najbolj izraziti izpostavljeni enorezni ukrivljeni meči - mahaire in apulska keramika 8. in 7. st. pr. n. š. (o tem nazadnje Mihovilič 1995, 294s, Abb. 14). Ti predmeti povezujejo predvsem picenski prostor z Istro, Belo krajino in Dolenjsko, navedeni ročaji in žičnate pasne sponje pa nakazujejo kontakte tudi proti jugu v prostor Lacija in južne Etrurije ter jih na našem prostoru razširjajo na Notranjsko in celotni zahodnoslovenski prostor (prim. tudi Teržan 1995, 97, Abb. 20). V ta kontekst se lepo vmeščajo presenetljivo številne novejšje najdbe italjskih uhatih sekir na notranjskih in osrednjeslovenskih najdiščih iz 11.-8. st. pr. n. š. (Trampuž Orel, Heath 1998, Fig. 2; Turk 1997, Abb. 2; tudi Borgna, Turk, v tisku), ki jih bo nedvomno potrebno upoštevati pri bodočih študijah geneze in izmenjalnih tokov železnodobnih skupin pri nas.

- BARKER, G. in T. RASMUSSEN 1998, *The Etruscans*. - Oxford.
- BEINHAUER, K. W. 1985, *Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungsplätzen von Novilara*. - Frankfurt am Main.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 1973, *The metal Industry of continental Italy, 13th - 11th c. BC, and its Aegean Connections*. - *Proc. Prehist. Soc.* 39, 383-424.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 1976-1977, *Contributo allo studio delle forme di scambio della tarda età del bronzo nell'Italia continentale*. - *Dial. Arch.* 9-10, 201-241.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 1992, *The Iron Age community of Osteria dell'Osa (A study of socio-political development in central Tyrrhenian Italy)*. - Cambridge.
- BIETTI SESTIERI, A. M. 1996, *Protostoria. Teoria e pratica*. - Roma.

- BIETTI SESTIERI, A. M. 1997, Italy in Europe in the Early Iron Age. - *Proc. Prehist. Soc.* 63, 371-402.
- BORIGNA, E. in P. TURK, v tisku, Metal Exchange and Circulation of Bronze Items between Central Italy and Caput Adriae (XI-VIII cent. BC): Implications in the Organisation of the Communities. - V: *Acts of the XIII. UISPP Congress*, Forlì.
- GUŠTIN, M. 1979, *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu*. - Kat. in monogr. 17.
- HORVAT, J. 1983, Prazgodovinske nasebinske najdbe pri farni cerkvi v Kranju. - *Arh. vest.* 34, 140-218.
- KROMER, K. 1959, *Das Gräberfeld von Hallstatt*. - Firenze.
- LOLLINI, D. G. 1976, Sintesi della civiltà picena. - V: *Jadranska obala u protohistoriji*, 117-153, Zagreb.
- MIHOVIČIĆ, K. 1995, Reichtum durch Handel in der Hallstattzeit Istriens. - V: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 11, 283-329.
- PERONI, R. 1996, *L'Italia alle soglie della storia*. - Roma, Bari.
- PUŠ, I. 1971, *Žarnogrobišna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani*. - Razprave SAZU 7/1.
- RUARO LOSERI, L., G. STEFFE DE PIERO in S. VITRI 1977, *La necropoli di Brežec*. - Monogr. di Preist. 1.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. - V: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 11, 81-159.
- TRAMPUŽ OREL, N. in D. J. HEATH 1998, Analysis of Heavily Leaded Shaft-Hole Axes. - V: *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, 237-248, Kiel.
- TURK, P. 1997, Das Depot eines Bronze giebers aus Slowenien - Opfer oder Materiallager? - V: *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, 49-52, Berlin.
- VELUŠČEK, A. 1996, Kostel, prazgodovinska nasebina. - *Arh. vest.* 47, 55-134.

Peter TURK

Chiara Tarditi: *Vasi di Bronzo in area Apula. Produzioni greche ed italiane di età arcaica e classica*. Università di Lecce, Dipartimento di Beni Culturali, Settore Storico-archeologico. Collana del Dipartimento 8. Congedo Editore, Galatina 1996. 233 pagg.

Il rinnovato interesse nei confronti della Magna Grecia come fenomeno artistico e culturale, culminato nella spettacolare mostra *I Greci in Occidente* (Venezia 1996), e il moltiplicarsi dei contributi dedicati ai rapporti tra grecità coloniale e mondo indigeno - sollecitati da nuovi e importanti ritrovamenti, come le ricchissime tombe di Braidia (Serra di Vaglio, Basilicata) - impongono all'attenzione degli studiosi il recente libro di Chiara Tarditi sul vasellame in bronzo della Peucezia e della Messapia, le regioni dell'Apulia più aperte ai contatti diretti con l'opposta sponda adriatica e con la Grecia.

E' nota l'importanza dei vasi di bronzo, nella loro qualità di suppellettili di pregio, come testimonianza di relazioni, reciprocità e scambi di natura non solo commerciale, ma anche politica. *Agalma* per eccellenza nei santuari della madrepatria, i recipienti di bronzo acquistano il valore di simboli di prestigio presso le aristocrazie indigene dell'antica Italia che esaltano il proprio stato sociale adottando, *graeco more*, il servizio metallico da simposio.

In questo quadro il volume in esame, che raccoglie 270 recipienti di sicura provenienza con l'intento di delinearne le caratteristiche formali e stilistiche e di affrontare il problema

dei centri produttori, si connota come opera di notevole interesse, punto di partenza per ulteriori ricerche ed approfondimenti. Nonostante i recipienti provengano tutti da contesti funerari, l'Autrice delega infatti ad altra sede ogni considerazione relativa alla funzione degli oggetti e all'ideologia funeraria dei committenti, limitandosi ad un'analisi di tipo strettamente tipologico. A questa classificazione è dedicata tutta la prima sezione del volume che si articola nel catalogo dei recipienti (pp. 15-119), suddivisi per forme principali e, all'interno di queste, per tipi, varianti tipologiche e varianti decorative, e nell'analisi tipologica degli stessi (pp. 122-185). Questa seconda parte, più discorsiva della prima, volta a raccogliere semplicemente le schede e le illustrazioni dei materiali, approfondisce le problematiche relative ai recipienti riprendendo la classificazione proposta nel catalogo e la relativa numerazione, con l'aggiunta di nuove illustrazioni di particolari decorativi e di confronti. A mio parere, per una migliore fruibilità del testo sarebbe stato meglio unire schede e commento all'interno delle singole forme, tanto più che queste vengono presentate, secondo un criterio molto 'scolastico', per ordine alfabetico e non per funzione, rendendo più dispersiva la consultazione. Volendo seguire l'evoluzione morfologica e cronologica di una forma, occorre così saltare continuamente dalla discussione al catalogo, vale a dire dalla seconda alla prima parte di questa sezione.

Il vero limite di questo lavoro, così importante nel campo degli studi sul vasellame in bronzo preromano, è dato tuttavia dalla mancanza dei disegni, che penalizza notevolmente la consultazione, come ho già avuto modo di lamentare in altra sede (cfr. M. Castoldi, *Recipienti di bronzo greci, magnogreci ed etrusco-italici nelle Civiche Raccolte Archeologiche di Milano*, Not. dal Chiostr. del Monast. Maggi. Suppl. 15, Milano 1995). Se è vero che l'Autrice ha potuto "procedere ad un esame visivo diretto" dei recipienti, avrebbe potuto anche eseguirne i disegni, nonostante le difficoltà di restituzione grafica legate a questo tipo di reperti, se in cattivo stato di conservazione. I pochi disegni presenti (ad es. pp. 20, 21, 22, 52, 55) servono a poco, dal momento che sono privi di sezione; del tutto inutili gli schizzi (cfr. pp. 39, 65, 79, 86, 90); buona l'idea di proporre tavole di motivi decorativi (cfr. fig. 3 a p. 104), ma del tutto inadeguate le, pur numerose, fotografie - raramente di qualità eccellente - che secondo l'Autrice "permettono comunque una lettura soddisfacente non solo della forma, ma anche dei minimi dettagli decorativi", ma non possono assolutamente sostituirsi, per i metalli, alla grafica. Uno studio rigorosamente tipologico avrebbe dovuto tenerne conto, così come sarebbe stata auspicabile una maggiore uniformità nell'indicazione delle misure, spesso carenti.

Con questi limiti, il volume apporta comunque nuovi dati alle nostre conoscenze sull'artigianato in bronzo greco e magnogreco. La terza sezione (pp. 187-206) è infatti dedicata alle aree di produzione, problema insidioso per tutti gli 'addetti ai lavori', costretti quasi sempre ad operare su basi quantitative e stilistiche. Nel caso delle patere con manico a forma di kouros, ad esempio, suddivise in più gruppi ricondotti ad officine greche e magnogreche su basi esclusivamente stilistiche (Forma XIII, tipo B3, pp. 172-179) non si tiene conto dello studio di Marjan Galestin (*Bull. Ant. Besch.* 56, 1981, pp. 93-96) che attribuisce a falsari del secolo scorso molti esemplari noti.

Il censimento operato sul vasellame di bronzo di Peucezia e Messapia consente nondimeno di mettere a punto per la prima volta il quadro delle presenze e delle produzioni. Emergono i contatti con l'ambiente peloponnesiaco (24 recipienti attribuiti genericamente a produzioni greche) e con Corinto, che sappiamo interessata alla via adriatica dalla fondazione di Corcira (13 attribuzioni), seguita da Atene. Meno testimoniate le produzioni di Argo (solo due pezzi secondo l'Autrice) e della Laconia (*Hydria di Rudiae*, Cat. n. 109).